

Adam Reczuch

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu; e-mail: adam.reczuch@kronn.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-8788-6128>

Upadłość konsumencka a problem nadmiernego zadłużenia osób starszych w Polsce

Consumer Bankruptcy and the Problem of Excessive Debt of the Elderly in Poland

Streszczenie

Zwiększa się liczba nadmiernie zadłużonych seniorów, którzy mogą doświadczać rozmaitych problemów wynikających z niewypłacalności, w tym obniżenia dochodów, a nawet niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb. Instytucja upadłości konsumenckiej jest odpowiednim narzędziem, aby zredukować to niepokojące zjawisko, aczkolwiek wciąż zbyt mało seniorów jest tą procedurą zainteresowanych. Z tego powodu należy podjąć kroki w celu podniesienia poziomu wiedzy seniorów oraz stworzenia systemu doradztwa ekonomiczno-prawnego, aby zwiększyć liczbę ogłaszanych upadłości.

SŁOWA KLUCZOWE: osoby starsze, nadmierne zadłużenie, upadłość konsumencka

Summary

The number of excessively indebted seniors is increasing and they may experience various problems resulting from insolvency, including reduced income and even an inability to meet basic needs. The institution of consumer bankruptcy is an appropriate tool to reduce this disturbing phenomenon, although too few seniors are interested in this procedure. For this reason, steps should be taken to increase the level of knowledge of seniors and to create an economic and legal counseling system to increase the number of bankruptcies.

KEYWORDS: elderly people, excessive debt, consumer bankruptcy

Wprowadzenie

Ponad 350 tys. seniorów w Polsce nie było w stanie regulować swoich zobowiązań w 2023 r., według danych ujawnionych przez biura informacji gospodarczej. Utrata płynności finansowej może nieść dla osób starszych szereg ujemnych konsekwencji, w tym narazić je m.in. na ubóstwo, zwłaszcza po wszczęciu przeciwko nim

czynności egzekucyjnych i zajęciu części ich świadczeń emerytalnych. Problem ten jest szczególnie ważny w dobie wyzwań związanych ze starzeniem się społeczeństwa i coraz większym udziałem osób starszych w ogólnej liczbie ludności, którym może grozić stopniowa pauperyzacja, ze względu na możliwy przyszły spadek realnej wartości świadczeń emerytalnych. Nadmierne zadłużanie się osób starszych, rodzące ryzyko ich trwałej niewypłacalności, może prowadzić do dalszego ich ubożenia i wielowymiarowego, złożonego wykluczenia społecznego, wynikającego zarówno z trudnej sytuacji ekonomicznej, jak i innych czynników związanych z wiekiem, m.in. stanu zdrowia.

Wprowadzona do współczesnego polskiego systemu prawnego instytucja upadłości konsumenckiej (cywilnej) – ustawą z dnia 5 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze oraz ustawy o kosztach sądowych (Dz. U. z 2008 r. Nr 234, poz. 1572) – stanowi dla takich osób szansę na pozbycie się balastu zadłużenia. Rozważania podjęte w tym artykule koncentrują się na analizie relacji pomiędzy procedurą oddłużeniową a kształtowaniem się zjawiska nadmiernego zadłużenia seniorów i zmierzają do oceny: czy obecne rozwiązania prawne są w stanie efektywnie zredukować liczbę osób niewypłacalnych w Polsce.

Ze względu na to, że geneza problemu nadmiernego zadłużenia seniorów może sięgać jeszcze ostatnich dekad funkcjonowania PRL, przyjęto szersze spektrum badawcze, obejmujące zarówno uwarunkowania prawno-ekonomiczne, jak i kulturowo-historyczne związane z transformacją ustrojową. Rozważania przeprowadzono na podstawie krytycznej analizy literatury naukowej i danych statystycznych pozyskanych z Banku Światowego, Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS), Ministerstwa Sprawiedliwości, biur informacji gospodarczej, a także interpretacji ustaw regulujących problematykę postępowania upadłościowego.

1. Geneza zjawiska nadmiernego zadłużenia i niewypłacalności seniorów

Osoby starsze, czyli mające co najmniej 60 lat, na ogół rozpoczynały aktywność zawodową jeszcze w ostatnich dekadach XX w. Ważne jest zatem, by niniejsze rozważania ująć w szerszym kontekście historycznym. W latach 80. i 90. ubiegłego stulecia mieliśmy do czynienia z kryzysem ekonomicznym wywołanym wprawdzie zapaścią socjalistycznej gospodarki, a następnie związanym z trudnym okresem transformacji ustrojowej.

System socjalistyczny uległ powolnemu rozkładowi pod koniec XX w., co szczególnie nasiliło się w latach 80., powodując głęboką recesję, której skutki dotknęły wiele gospodarstw domowych, narażając je na zubożenie (Baczewski, 2002). Podjęte próby reform i modernizacji systemu socjalistycznego okazały się nieudane, m.in. ze względu na poważne zacofanie gospodarcze kraju i niską efektywność produkcji (Kaliński, 1995). Następująca wówczas, zgodnie z koncepcją *pierestrojki*, przebudowa systemu ekonomicznego, w tym otwarcie na świat (Gorbaczow, 1988), doprowadziły do demokratyzacji życia społecznego, a ostatecznie do krachu systemu komunistycznego i przeorientowania gospodarki w kierunku wolnorynkowym.

U progu przemian ustrojowych Polska była jednym z najbiedniejszych krajów postsocjalistycznych¹. Rozpoczęte w 1989 r. reformy gospodarcze, w ramach tzw. planu Balcerowicza, miały charakter terapii szokowej i chociaż dzięki nim stworzono podwaliny pod rozwój stabilnego systemu finansowego i ekonomicznego, to wiele gospodarstw domowych w wyniku tych reform jeszcze bardziej zubożało, m.in. mieszkańcy wsi, w których kiedyś funkcjonowały Państwowe Gospodarstwa Rolne (Dahl, 2010). Ponadto upadłość dużych przedsiębiorstw, kontrolowanych wcześniej przez państwo, stanowiła jeden z kluczowych czynników powodujących wzrost bezrobocia do niemal 20% w 2000 r., według danych Banku Światowego (World Bank, 2023).

Wiele osób, będących obecnie w wieku senioralnym, zasiłowało wówczas rzesze bezrobotnych – nie potrafiły odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Stopniowo jednak sytuacja gospodarcza się poprawiała, głównie dzięki akcesji Polski do struktur Unii Europejskiej (UE) i pozyskaniu funduszy na rozwój infrastruktury oraz modernizację gospodarki. Przełożyło się to na wzrost inwestycji zagranicznych, powstanie nowych miejsc pracy i spadek bezrobocia, również dzięki wyjazdom zarobkowym pracowników do innych krajów UE.

W tym czasie nastąpił też dynamiczny rozwój rynku usług finansowych i znacząco poprawiła się dostępność kredytów oraz pożyczek (Sidor, 2011). Niestety rozwojowi tego sektora towarzyszyły też pewne negatywne zjawiska, takie jak agresywne kampanie marketingowe czy pojawienie się para-banków oferujących pożyczki o wysokich kosztach, udzielanych czasami na nieuczciwych i niejasnych zasadach (Solarz, 2011). Seniorzy nieposiadający odpowiednich umiejętności w zarządzaniu finansami mogli łatwo ulegać takim pokusom

¹ Według Banku Światowego PKB per capita w dolarach amerykańskich w 1990 r. wyniósł w Polsce 1721 dolarów, a np. w Czechosłowacji – 3941 dolarów, ZSRR – 3429 dolarów, Bułgarii – 2477 dolarów (World Bank, 2023).

i zaciągać kredyty oraz pożyczki, nie będąc w stanie przewidzieć negatywnych konsekwencji związanych z nadmiernym zadłużeniem.

Dzięki dostępowi do zagranicznych kanałów telewizji satelitarnej, a w późniejszym okresie także Internetu, konsumenci już w latach 90. XX w. mogli zapoznać się ze znacznie wówczas wyższą stopą życiową obywateli zamożniejszych krajów i realizować swoje aspiracje konsumpcyjne, korzystając z kredytów, co rodziło ryzyko niewypłacalności, zwłaszcza wśród osób, które chciały zbyt szybko podnieść swoją stopę życiową i naśladować tzw. zachodni styl życia, nie mając ku temu odpowiednio dobrej sytuacji ekonomicznej.

Biorąc pod uwagę perspektywę historyczno-kulturową, należy zauważyć, iż obecni seniorzy to osoby, które rozpoczynały naukę czy pracę, a czasami także zakładały gospodarstwa domowe w okresie kryzysu i rozkładu systemu socjalistycznego, zaś okres ich aktywności zawodowej przypadł także na trudny etap przemian ustrojowych. Wprawdzie transformacja niesła szanse na poprawę kondycji ekonomicznej, zwłaszcza dla osób zaradnych i przedsiębiorczych, ale wiązały się z nią rozmaite, nieznane wcześniej zagrożenia. Wiele osób nie było w stanie zaadaptować się do zmieniającej się rzeczywistości, stając się trwale bezrobotnymi i ulegając stopniowemu ubożeniu. W szczególności mogło to dotyczyć mieszkańców wsi i mniejszych miejscowości. Czynniki związane z transformacją gospodarczo-ustrojową mogły ujemnie wpłynąć na całe dalsze życie tych osób, powodując szereg negatywnych konsekwencji, w tym ich nadmierne zadłużenie, a ostatecznie niewypłacalność i ubóstwo.

2. Kondycja ekonomiczna osób starszych i problem ich nadmiernego zadłużenia w świetle danych statystycznych

Według spisu powszechnego z 2021 r. liczba gospodarstw domowych w Polsce, w których żyła osoba w wieku poprodukcyjnym (60 lat kobiety, 65 mężczyźni), przekraczała 5 mln – stanowiły one ponad 41% wszystkich gospodarstw domowych (GUS, 2021). Osoby starsze żyły na ogół w gospodarstwach jednoosobowych (25%) lub dwuosobowych, tworzonych przez osoby w wieku poprodukcyjnym, a w 19% tych gospodarstw mieszkaly także osoby niepełnosprawne (Uścińska, 2023).

W świetle powyższych danych starzenie się społeczeństwa stanowi jedno z głównych wyzwań społeczno-ekonomicznych. Na różnych szczeblach władzy podejmowane są rozmaite inicjatywy mające na celu poprawę sytuacji ekonomicznej seniorów. Średnie emerytury znacząco wzrosły w ostatnich latach – z kwoty 2016,81 złotych (brutto) do 3311,61 złotych (brutto), a ponadto uruchomiono dodatkowe wsparcie w postaci tzw. trzynastej i czternastej emerytury, co poprawiło

kondycję ekonomiczną seniorów (tabela 1). Dzięki temu wsparciu odsetek osób skrajnie ubogich wśród seniorów uległ stabilizacji i stanowi pewien margines, ale w 2023 r. nastąpił jego wzrost i poniżej progu minimum skrajnego ubóstwa² żyło 5,9% emerytów, czyli ponad 450 tys. Należy też dodać, że w świetle danych ZUS w 2023 r. niemal 400 tys. emerytów otrzymywało świadczenia w wysokości niższej niż minimalna emerytura (czasami wynoszące kilkadziesiąt groszy miesięcznie).

Tabela 1. Odsetek emerytów żyjących w skrajnym ubóstwie oraz średnia emerytura w latach 2015–2023

Wyszczególnienie	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Odsetek emerytów żyjących poniżej progu skrajnego ubóstwa	5,0%	3,9%	4,4%	4,6%	3,5%	4,2%	3,2%	4,5%	5,9%
Średnia emerytura brutto w złotychkach	2016,81	2049,15	2085,60	2179,28	2276,99	2395,11	2544,54	2792,16	3311,61

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: ZUS, 2025; GUS, 2015, s. 2; 2017, s. 3; 2019, s. 3; 2021, 6; 2022, s. 62; 2023, s. 5.

Liczba nadmiernie zadłużonych emerytów, ujawnionych w rejestrach dłużników biur informacji gospodarczej³, systematycznie wzrastała – od 272 tys. w 2015 r. do 350 tys. w 2023 r., czyli zwiększyła się o niemal 78 tys. osób (tabela 2). Bardziej niepokojący był jednak dwukrotny wzrost średniego zadłużenia niewypłacalnego seniora z kwoty 16 070 złotych w 2015 r. do 28 215 złotych w 2023 r.

Tabela 2. Liczba dłużników ujawnionych przez biura informacji gospodarczej oraz wartość ich długu

Wyszczególnienie	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Średni wartość długu osób od 65. roku życia	16 070	17 346	20 830	22 336	24 175	26 399	26 010	27 646	28 215
Liczba dłużników od 65. roku życia (w tysiącach)	256	263	333	345	366	383	387	386	350

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych biura informacji gospodarczej: InfoMonitor BIG SA, 2023.

² Skrajne ubóstwo stanowi minimum egzystencji wyliczane przez Instytut Pracy i Spraw Społecznych i określa niski poziom zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych człowieka. Osiąganie dochodów poniżej tego poziomu wywołuje poważne zagrożenie dla egzystencji człowieka (próg minimum egzystencji). W 2022 r. poziom skrajnego ubóstwa uprawniającego do korzystania z pomocy społecznej określono na 600 złotych w gospodarstwach wieloosobowych oraz 776 złotych w jednoosobowych (Kurowski, 2023).

³ Minimalna kwota zaległości umożliwiająca wpis konsumenta do rejestru dłużników wynosi 200 złotych oraz musi być wymagalna co najmniej 30 dni i dłużnik został wcześniej wezwany do zapłaty (art. 14 ust. 1 pkt 2 i 3 ustawy z dnia 9 kwietnia 2010 r. o udostępnianiu informacji gospodarczych i wymianie danych gospodarczych (Tekst jedn. Dz. U. z 2025 r. poz. 85).

Należy zwrócić uwagę, że w 2023 r. spadła liczba dłużników w stosunku do 2022 r. o 36 tys. osób, a w 2021 r. zmniejszyła się nieznacznie także średnia wysokość zadłużenia seniorów względem 2020 r. (o 389 złotych). Te zmiany były prawdopodobnie okresowe, związane z trudnościami ekonomicznymi wywołanymi w pierwszej pandemii COVID-19, a następnie wojną na Ukrainie, które to wymusiły na emerytach bardziej oszczędne postępowanie. W dłuższym okresie zauważalny jest wzrost zarówno liczby dłużników, jak i wartości ich zadłużenia.

Wśród osób starszych znajdowali się także rekordziści z najwyższym zadłużeniem. W 2023 r. najbardziej zadłużonym (niemal 88 mln złotych) był mężczyzna w wieku 67 lat, zamieszkały w województwie lubelskim, a wśród 10 najbardziej zadłużonych osób 5 osób to dłużnicy w wieku powyżej 65 lat (InfoMonitor BIG SA, 2023). Analizując strukturę zadłużenia, należy zauważyć, iż największą grupę wierzycieli stanowiły banki (4,2 mld złotych) oraz firmy pożyczkowe (0,6 mld złotych), a poza zadłużeniem w instytucjach finansowych seniorzy zalegali m.in. z alimentami (0,7 mld złotych) oraz długami mieszkaniowymi (0,2 mld złotych). Zadłużenie seniorów w 2023 r. łącznie wyniosło niemal 6 mld złotych (Krajowy Rejestr Długów, 2023).

Należy zwrócić uwagę na wysokie zaległości seniorów wobec banków, ale także firm pożyczkowych. Ten proces narastania zadłużenia mógł trwać przez dłuższy czas, prowadząc do całkowitej niewypłacalności. Prawdopodobnie w wielu przypadkach możemy mieć do czynienia z rolowaniem zadłużenia, tj. długi zaciągane w poprzednich latach były spłacane kolejnymi pożyczkami i kredytami w ramach spirali kredytowo-pożyczkowej, których to seniorzy nie byli już w stanie spłacić. Zadłużenie badanych osób czasami wynikało z problemów mających swoje źródło kilka dekad wcześniej, np. alimenty związane z założeniem rodziny w trudnym okresie transformacji ustrojowej, które to zadłużenie wiele lat później, pomimo prawdopodobnego usamodzielnienia się dzieci, nadal ciążyło tym osobom.

Generalnie rzecz biorąc, osoba nadmiernie zadłużona może podjąć dwojaki rodzaj działania oddłużeniowe, tj. zwiększyć dochody lub zmniejszyć wydatki, czyli podjąć próbę restrukturyzacji zadłużenia w ramach własnej gospodarki domowej. Redukcja wydatków dla żyjących oszczędnie seniorów może być wyjątkowo trudna, gdy są to koszty związane np. z leczeniem się wobec pogarszającego się stanu zdrowia. Jeżeli zaś chodzi o podejmowanie dodatkowego zatrudnienia przez osoby starsze, liczba pracujących emerytów wyniosła 854 tys. w 2023 r. i w ciągu ostatnich 8 lat wzrosła o 48,4% (ZUS, 2024). Wprawdzie coraz więcej seniorów kontynuowało zatrudnienie po osiągnięciu wieku emerytalnego, co stanowi

tendencję korzystną i społecznie pożądaną, ale zdecydowana większość z nich (86%), tj. 5 mln, nie podejmowała dodatkowej pracy (ZUS, 2023).

Jednym z rozwiązań adresowanych do osób starszych na pozyskanie dodatkowych dochodów jest tzw. instytucja hipoteki odwróconej (Ustawa z dnia 23 października 2014 r. o odwróconym kredycie hipotecznym, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 152). Daje ona możliwość pozyskania pieniędzy w formie rat kredytu hipotecznego odwróconego, płaconych przez bank. Niestety osoby nadmiernie zadłużone na ogół nie będą mogły skorzystać z tego dobrodziejstwa, ze względu na toczące się wobec nich postępowania egzekucyjne, obejmujące także ich nieruchomości. Niewątpliwie pozbawienie ich dostępu do hipoteki odwróconej stanowi jedną z form wykluczenia finansowego, szczególnie dotkliwą dla seniorów, przyczyniając się do pogorszenia się ich sytuacji ekonomicznej.

Gospodarstwa domowe seniorów mogą także podjąć starania w celu pozyskania dodatkowych środków w formie pożyczek lub kredytów, ale możliwości te będą ograniczone nie tylko ze względu na wiek i niskie dochody, ale przede wszystkim figurowanie tych osób w rejestrach dłużników. Jeżeli takie kroki są podejmowane przez osoby, które już utraciły płynność finansową, będzie to z reguły prowadzić do dalszego narastania zadłużenia, zwłaszcza że zaciąganie pożyczek będzie możliwe na ogół tylko w parabankach, generując wyższe koszty ich obsługi.

Inne sposoby reakcji seniorów na rosnące zadłużenie są powiązane z tzw. prosumpcją, czyli samodzielnym wytwarzaniem produktów, zamiast ich nabywaniem, co pozwala na obniżenie kosztów funkcjonowania gospodarstwa domowego. W przypadku osób starszych, dysponujących większą ilością wolnego czasu, taką aktywnością może być zwłaszcza produkcja żywności na własne potrzeby, jednak jest to ograniczone do osób posiadających odpowiednie warunki, np. ogródek warzywny.

Niewypłacalny senior może doświadczać poważnych trudności w wielu różnych sferach życia społeczno-gospodarczego, m.in. obniżenia wysokości emerytury wskutek jej zajęcia, utraty i upłynięcia w toku egzekucji szeregu wartościowych aktywów, w tym nawet lokum mieszkalnego. Problemy mogą także obejmować dostęp do różnych usług finansowych, w tym ograniczenia w korzystaniu z konta bankowego czy dostępności usług kredytowych. Osoby starsze z racji wieku oraz stanu zdrowia są narażone na izolację społeczną, zaś nadmierne zadłużenie może stanowić dodatkowy impuls do bardziej trwałego i głębokiego wykluczenia społecznego (Reczuch, 2013).

Upadłość należy traktować jako najdalej idący, ostateczny instrument walki z nadmiernym zadłużeniem seniorów. Dla osób starszych utrata niemal

całego, zgromadzonego przez wiele lat majątku może być ogromnym ciosem, nie tylko w wymiarze ekonomicznym, ale także psychologicznym. Czasami jednak może być to jedyne możliwe rozwiązanie, aby poprawić ich kondycję finansową, w szczególności dla osób schorowanych, samotnych i prowadzących jednoosobowe gospodarstwa domowe. Dla dłużników będących właścicielami nieruchomości pewną szansą na ocalenie lokum mieszkalnego jest zawarcie układu z wierzycielami (art. 49123 ustawy z dnia 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze, tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 796 z późn. zm., dalej: pr.up.), ale możliwość dotyczy tylko tych seniorów, którzy są w stanie spłacić dużą część swoich zobowiązań.

Przedmiotem analizy w dalszej części tego artykułu jest upadłość w formule likwidacyjnej, polegającej na upłynnieniu majątku, gdyż seniorzy jako osoby z reguły w wieku poprodukcyjnym nie będą w stanie osiągnąć tak wysokich dochodów, aby zawrzeć ugodę z wierzycielami w postępowaniu upadłościowym, która pozwoliłaby im zachować lokum mieszkalne.

Należy też zwrócić uwagę, iż stale wydłuża się okres życia człowieka, co jest naturalnie pozytywnym i pożądanym zjawiskiem, ale równocześnie spada przyrost naturalny, powodując sukcesywne starzenie się społeczeństwa (Kwiatkowska, 2017). Społeczno-ekonomiczne skutki starzenia się społeczeństwa wymagają podjęcia wielu, różnych, skoordynowanych działań na rzecz poprawy sytuacji seniorów, w tym także obejmujących walkę z problemem ich nadmiernego zadłużenia.

3. Upadłość osób fizycznych nieprowadzących działalności gospodarczej w krajowym porządku prawnym jako narzędzie walki z nadmiernym zadłużeniem osób starszych

Przedmiotem analizy są dane statystyczne obrazujące liczbę upadłości od dnia 1 stycznia 2015 r., gdyż we wcześniejszym okresie (2009–2014) mieliśmy do czynienia z restrykcyjnym modelem postępowania upadłościowego⁴ i liczba ogłaszanych

⁴ Prawo upadłościowe adresowane do konsumentów było kilkakrotnie nowelizowane. Pierwsza nowelizacja, otwierająca drogę do oddłużenia większej liczbie dłużników, została wprowadzona ustawą z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz. U. z 2014 r. poz. 1306) i obowiązuje od dnia 31 grudnia 2014 r., przyczyniając się do znacznego wzrostu liczby upadłości. Następnie regulacje te były poddawane kolejnym zmianom, na ogół liberalizującym to postępowanie, m.in. ustawą z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2019 r. poz. 1802).

upadłości była znikoma, nie mając żadnego, realnego wpływu na kształtowanie się zjawiska nadmiernego zadłużenia konsumentów. Z dniem 24 marca 2020 r. na mocy nowelizacji wcześniejszej ustawy (Ustawa z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2019 r. poz. 1802) uchylono poprzednie regulacje zobowiązujące sąd do oceny moralnej dłużnika przed ogłoszeniem upadłości, otwierając dostęp do procedury oddłużeniowej właściwie w każdym przypadku, ale jednocześnie wprowadzono obowiązkowy plan spłat, którego długość może wynosić aż 7 lat i okres ten jest uzależniony od stopnia zawinienia upadłego w związku z procesem zadłużeniowym (art. 491¹⁵ pr.up.).

W analizowanym okresie liczba osób od 60. roku życia, które ogłosiły upadłość konsumentką, systematycznie wzrastała, podobnie jak liczba wszystkich upadłości. Odsetek seniorów ogłaszających upadłość w stosunku do wszystkich osób upadłych oscylował pomiędzy 23 a 33% (tabela 3). Najczęściej upadłość ogłaszali seniorzy w przedziale wiekowym 60–69 lat, a najrzadziej powyżej 80. roku życia (najstarsza osoba upadła miała 99 lat). W poszczególnych przedziałach wiekowych odsetek osób ogłaszających upadłość kształtował się na podobnym poziomie i we wszystkich analizowanych przedziałach nastąpił znaczący wzrost liczby ogłaszanych upadłości.

Tabela 3. Upadłości konsumenckie ogłaszane przez osoby starsze w poszczególnych grupach wiekowych

Wyszczególnienie	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
60–69	386	798	1 025	1 396	1 651	2 485	3 179	2 755	3 458
70–79	110	268	388	578	808	1 194	1 480	1 222	1 575
Od 80	11	42	61	96	149	153	181	164	184
Seniorzy od 60	507	1 108	1 474	2 070	2 608	3 832	4 840	4 141	5 217
Wszyscy upadli	2 153	4 447	5 470	6 552	7 781	13 640	17 352	14 792	20 965
Odsetek*	23%	24%	26%	31%	33%	28%	27%	28%	24%

* Odsetek osób od 60. roku życia ogłaszających upadłość w stosunku do wszystkich osób upadłych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Ministerstwa Sprawiedliwości: Centralny Ośrodek Informacji Gospodarczej, b.d.

W obecnie obowiązujących regulacjach prawnych istnieje możliwość umorzenia zaległości, bez ustalania planu spłat, jeśli osobista sytuacja upadłego w oczywisty sposób wskazuje, że jest on trwale niezdolny do dokonywania jakichkolwiek spłat w ramach planu spłaty wierzycieli (art. 369 ust. 1a, art. 491¹⁶ pr.up.). Choć możliwość umorzenia zobowiązań stanowi szansę zwłaszcza dla poważnie schorowanych emerytów na sprawne i relatywnie szybkie pozbycie się zadłużenia, to niestety regulacje te są niezwykle rzadko stosowane przez sądy, gdyż w okresie od 24 marca 2020 r. do 30 czerwca 2021 r. zaledwie kilka postępowań

upadłościowych zakończyło się umorzeniem zaległości, bez ustalania planu spłat (Hrycaj, Kosmał, 2021).

Coraz więcej dłużników jest w stanie ogłosić upadłość i to we wszystkich grupach wiekowych. Kluczowe czynniki powodujące zwiększanie się liczby upadłości są zapewne związane przede wszystkim z kolejnymi nowelizacjami ułatwiającymi dostęp do tej procedury. Z pewnością dużym ułatwieniem dla seniorów było uruchomienie platformy internetowej Krajowego Rejestru Zadłużonych (Ustawa z dnia 6 grudnia 2018 r. o Krajowym Rejestrze Zadłużonych, Dz. U. z 2019 r. poz. 55), pozwalającej na wnoszenie pism w postępowaniu upadłościowym za pośrednictwem tej platformy, w szczególności dla osób o ograniczonych możliwościach samodzielnego poruszania się, które to mogą ogłosić upadłość nawet bez wychodzenia z domu. Część osób starszych doświadcza trudności związanych z korzystaniem z Internetu, wynikających przede wszystkim ze stanu zdrowia, a także braku odpowiednich umiejętności. Według danych GUS (2022) 61% osób w wieku 60–74 lata korzystało z Internetu, a wśród osób starszych z wykształceniem podstawowym odsetek ten wyniósł 26% (GUS, 2022). Wykluczenie cyfrowe osób starszych wynikało zarówno z ich niskich umiejętności obsługi urządzeń z Internetem, braku dostępu do odpowiedniej infrastruktury, problemów zdrowotnych, jak i niedostosowania usług publicznych do specyficznych potrzeb seniorów (Czarnecka, Kelm, Koczur, 2023). Aczkolwiek osoby wykluczone cyfrowo mogą złożyć wniosek w formie papierowej (art. 216aa ust. 1 pr.up. w zw. z art. 491² ust. 3 pr.up.), co z pewnością stanowi duże ułatwienie i umożliwia oddłużenie również tym osobom, które nie korzystają z technologii teleinformatycznych.

W 2023 r. jedynie 5217 seniorów ogłosiło upadłość, czyli niespełna 1,5% osób niewypłacalnych, ujawnionych przez biura informacji gospodarczej. Niestety w latach 2015–2023 wzrosła liczba niewypłacalnych emerytów o prawie 100 tys. osób, a wartość ich zadłużenia zwiększyła się niemal dwukrotnie. Mimo iż obecna procedura ułatwia ogłaszanie upadłości nadmiernie zadłużonym konsumentom, to nie jest ona w stanie przyczynić się do wyraźnego zmniejszenia się skali tego niepokojącego zjawiska w obrębie osób starszych.

Bagaż ujemnych doświadczeń wyniesionych z PRL i późniejszego okresu transformacji ustrojowej może wpływać także na brak zaufania do instytucji finansowych i państwa. Osoby te mogły nie wypracować odpowiednich kompetencji, aby funkcjonować w demokratycznym społeczeństwie, w warunkach gospodarki wolnorynkowej (Giza-Poleszczuk, 2005). Podejmowanie racjonalnych decyzji w zakresie finansów osobistych wymaga odpowiedniej wiedzy, a także

nabytych umiejętności, zaś ich brak może prowadzić do lekkomyślnego zadłużania się, a następnie zaniechania podjęcia kroków prawnych w celu oddłużenia.

Brak szerszego zainteresowania się przez seniorów procedurą oddłużeniową wiąże się prawdopodobnie z płytką świadomością prawną osób starszych i brakiem wiedzy na temat procedury upadłościowej. Okres aktywności zawodowej seniorów przypadał na lata transformacji ustrojowej, a w tym czasie wielu pracowników straciło pracę, stając się trwale bezrobotnymi. Rzesze bezrobotnych przystosowały się do tej sytuacji, np. mając się prac dorywczych w „szarej strefie”, czy też korzystając z usług pożyczkowych instytucji parabankowych, np. lombardów, aby pozyskać pieniądze na bieżące potrzeby. Dzięki tym działaniom dostosowawczym dłużnicy byli w stanie przetrwać najgorsze fazy kryzysu, ale takie postępowanie mogło także utrwalić pewne negatywne wzorce zachowań. Niektórzy seniorzy po prostu zaadoptowali się do stanu trwałej niewypłacalności. Upadłość może wiązać się dla takich osób z nadmiernymi trudnościami, w tym utratą części majątku, a przede wszystkim koniecznością realizacji planu spłat. Są to przyczyny, dla których część osób starszych nie będzie zainteresowana ogłoszeniem upadłości, zwłaszcza gdy udaje im się prowadzić ułomną gospodarkę domową w warunkach całkowitej niewypłacalności.

Należy w tym miejscu dodać, że niektórym seniorom może grozić bezdomność jako efekt upłynięcia ich lokum mieszkalnego. Obawa o utratę własnego mieszkania jest zapewne jedną z głównych przyczyn zaniechania inicjowania postępowania oddłużeniowego przez osoby starsze, którym może być trudno przystosować się do nowego miejsca zamieszkania. Niestety zagrożenie jest trwale wpisane w egzystencję osób niewypłacalnych, będących właścicielami nieruchomości, gdyż lokum mieszkalne może być upłynnione zarówno w toku postępowania egzekucyjnego, jak i upadłościowego. Bez wątpienia bezdomność seniorów stanowi znaczne wyzwanie dla gmin, które są zobowiązane do prowadzenia odpowiedniej polityki mieszkaniowej, aby zapewniać lokum mieszkańcom ich gmin. Wprawdzie zgodnie z art. 342a ust.1 pr. up.:

[...] jeżeli [...] konieczne jest zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych upadłego i osób pozostających na jego utrzymaniu, z sumy uzyskanej z jego sprzedaży wydziela się upadłemu kwotę odpowiadającą przeciętnemu czynszowi najmu lokalu mieszkalnego w tej samej lub sąsiedniej miejscowości za okres od dwunastu do dwudziestu czterech miesięcy.

Regulacja ta stanowi jedynie rozwiązanie okresowe, a w przypadku seniorów konieczne są trwałe formy wsparcia w zakresie zaspokojenia ich potrzeb mieszkaniowych.

Kolejnym problemem dotyczącym osoby starsze są koszty doradztwa prawnego i reprezentacji przez profesjonalnych pełnomocników. Seniorzy często wymagają wsparcia w załatwieniu wielu spraw urzędowych, zwłaszcza w tak skomplikowanych jak postępowania sądowe. Stawka minimalna za prowadzenie sprawy z zakresu postępowania upadłościowego wynosi 3600 złotych, zgodnie z § 8 ust. 1 pkt 5 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności adwokackie (Tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1964) oraz rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności radców prawnych (Tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1935). W realiach rynkowych stawki pełnomocników mogą być wielokrotnie wyższe, zwłaszcza w renomowanych kancelariach prowadzonych przez wyspecjalizowanych w tej materii prawników. Wiele osób starszych znajdujących się w trudnej sytuacji ekonomicznej nie będzie w stanie udźwignąć kosztów wynajęcia prawnika do reprezentowania ich interesów w postępowaniu upadłościowym.

Osoby ubogie mogą jednak skorzystać z pomocy prawnej poprzez złożenie wniosku o przyznanie im pełnomocnika z urzędu na podstawie art. 117 Kodeksu postępowania cywilnego (Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 1568 z późn. zm.), ale do sformułowania takiego wniosku również należy posiadać określoną wiedzę. Sąd może przyznać pełnomocnika z urzędu, o ile uzna to za konieczne, posiadając dosyć duży zakres swobody, co umożliwia ustanowienie pełnomocnika w każdej uzasadnionej sytuacji, ale z drugiej strony rodzi ryzyko podejmowania nazbyt arbitralnych decyzji ze względu na ogólnikowość regulacji prawnych.

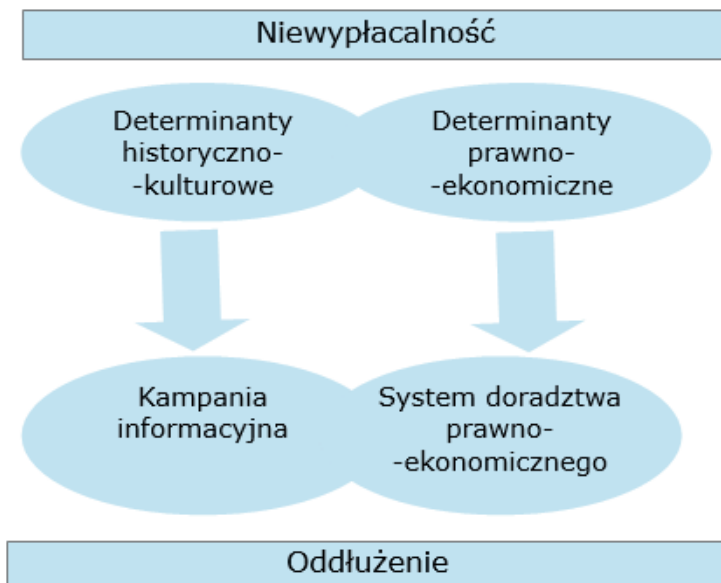
W Polsce nie funkcjonuje żaden skoordynowany, darmowy system pomocy prawnej dla osób nadmiernie zadłużonych, który by obejmował wszystkie aspekty życia, w tym także doradztwo mające na celu inkluzję społeczną tych osób, często narażonych na wykluczenie społeczne. Na podstawie ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (Tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 1534) działa w Polsce ponad 1500 punktów nieodpłatnej pomocy prawnej. Pełnią one ważną rolę dla osób uboższych, umożliwiając im korzystanie z porad prawnych, ale są one nastawione na bardziej doraźną pomoc. Wsparcie dla seniorów powinno mieć jednak charakter bardziej

kompleksowy, koncertujący się nie tylko na kwestiach prawnych, ale także innych sferach ich życia społeczno-gospodarczego, np. w zakresie zarządzania finansami osobistymi, rozwiązywania problemów powstałych na skutek utraty nieruchomości w wyniku jej upłynnienia czy w odniesieniu do sposobów pozyskania lokum socjalnego z zasobów komunalnych.

Niezwykle ważne jest podniesienie ogólnego poziomu wiedzy osób starszych, zarówno tych niewypłacalnych, jak i zagrożonych niewypłacalnością. Zadanie to powinno być realizowane zarówno przez organy państwa (np. Narodowy Bank Polski), jak i organizacje pozarządowe. Kampania informacyjna przeprowadzona przy użyciu mediów odpowiednich dla osób starszych (w tym ulotek czy prasy lokalnej) może być czynnikiem skutecznie zachęcającym te osoby do skorzystania z procedury oddłużeniowej. Obecnie informacje na ten temat są rozproszone w Internecie. Czasami są to wartościowe źródła wiedzy, lecz wyszukanie oraz selekcja tych wiadomości wymagają posiadania pewnych umiejętności związanych z poruszaniem się po cyfrowych zasobach. Ponadto wiele projektów edukacyjnych organizacji pozarządowych z zakresu edukacji finansowej jest adresowanych do ogółu seniorów i stanowią na ogół cenne inicjatywy, ale nie są one kierowane do zadłużonych seniorów jako konkretnej grupy odbiorców, nie zawierają wszystkich zagadnień, które są ważne z punktu widzenia osoby nadmiernie zadłużonej.

Problem wykluczenia prawnego seniorów, który polega na braku dostępu do określonej instytucji, posiada dwa rodzaje uwarunkowań: uwarunkowania wewnętrzne – leżące po stronie osób starszych i wynikające z ich wycofania się z życia społecznego; uwarunkowania zewnętrzne – będące konsekwencją funkcjonowania regulacji prawnych, które, choć winny być powszechnie dostępne, nie są wykorzystywane przez wszystkie grupy społeczne (Kojder, 2010). Inkluzja prawna osób starszych powinna obejmować walkę przede wszystkim z dwoma rodzajami czynników utrudniających lub nawet uniemożliwiających oddłużenie, czyli obejmować łącznie determinanty kulturowe – mające swoje źródło w utrwalonych wzorcach zachowań osób niewypłacalnych, prawno-ekonomiczne – będące m.in. konsekwencją braku pieniędzy na opłacenie usług prawnych (rysunek). Ze względu na niski poziom zaufania do instytucji publicznych oraz silne utrwalenie pewnych negatywnych postaw społecznych, w tym bierność seniorów wobec narastającego problemu zadłużenia, proces inkluzji prawnej seniorów może być zadaniem czasochłonnym i złożonym.

Rysunek. Główne determinanty wykluczenia prawnego seniorów jako beneficjentów instytucji upadłości konsumenckiej i możliwości przeciwdziałania im

Źródło: opracowanie własne.

Zwiększenie liczby upadłości konsumenckich wymaga skoordynowania działań w obszarze szeroko pojętej edukacji oraz doradztwa. Rzetelna wiedza, opracowana w przystępnej formie dla seniorów, będzie ich zachęcać do składania wniosków o upadłość lub skłaniać dłużników do podejmowania innych kroków związanych z oddłużeniem (np. zawieranie ugód z wierzycielami). Akcja informacyjna musi być powiązana z dużo trudniejszym obszarem działań, czyli systemem kompleksowego doradztwa dla seniorów. Pomoc w ramach doradztwa winna obejmować wszystkie sfery gospodarki domowej, a nie tylko wsparcie w trakcie samej procedury oddłużeniowej.

Zakończenie

Zjawisko nadmiernego zadłużenia konsumenckiego osób starszych stanowi duży problem społeczno-ekonomiczny, gdyż wzrasta liczba niewypłacalnych seniorów i wartość ich zadłużenia, co może prowadzić do pauperyzacji i wykluczenia społecznego setek tysięcy ludzi. Dla części z tych osób jedyną szansą na oddłużenie

jest ogłoszenie upadłości. Wprawdzie nadmiernie zadłużeni seniorzy korzystają coraz częściej z instytucji upadłości konsumenckiej, ale większość osób starszych pozostaje niewypłacalna, nie podejmując próby oddłużenia.

Okres aktywności zawodowej dłużników przypadł jeszcze na ostatnie dekady funkcjonowania państwa socjalistycznego oraz na trudne lata transformacji ustrojowej. Na bazie swoich doświadczeń życiowych osoby te mogą przyjąć postawy nieufne wobec państwa i instytucji finansowych. Niezwykle ważne jest zatem podniesienie świadomości prawnej i ekonomicznej tych osób oraz właściwe doradztwo mające na celu pomoc w oddłużeniu.

Bibliografia

Akty prawne

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 1568 z późn. zm.

Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. – Prawo upadłościowe i naprawcze, tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 796 z późn. zm.

Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz. U. z 2008 r. Nr 234, poz. 1572.

Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o udostępnianiu informacji gospodarczych i wymianie danych gospodarczych, tekst jedn. Dz. U. z 2025 r. poz. 85.

Ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz. U. z 2014 r. poz. 1306.

Ustawa z dnia 23 października 2014 r. o odwróconym kredycie hipotecznym, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 152.

Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej, tekst jedn. Dz. U. z 2024 r. poz. 1534.

Ustawa z dnia 6 grudnia 2018 r. o Krajowym Rejestrze Zadłużonych, Dz. U. z 2019 r. poz. 55.

Ustawa z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2019 r. poz. 1802.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności adwokackie, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1964.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 października 2015 r. w sprawie opłat za czynności radców prawnych, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1935.

Literatura

- Baczewski, G. (2002). Pauperyzacja społeczeństwa polskiego w okresie przemian społeczno-ekonomicznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*, 36, 291–309.
- Dahl, M. (2010). Wpływ transformacji ekonomicznej na sferę społeczną w Polsce po 1989 roku. *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*, 2(29), 28–43.
- Czarnecka, M., Kelm, M., Koczur, W. (2023). Wykluczenie cyfrowe seniorów w zakresie korzystania z usług społecznych w Polsce w dobie demograficznego starzenia się ludności. *Optimum. Economic Studies*, 1(111), 89–06. doi: 10.15290/oes.2023.01.111.06.
- Giza-Poleszczuk, A. (2005). *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Główny Urząd Statystyczny. (2021). *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Starzenie się ludności Polski w świetle wyników narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań 2021 roku*. Warszawa: GUS.
- Gorbaczow, M. (1988). *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hrycaj, A., Kosmal, A. (2021). *Ewaluacja zmian w zakresie umorzenia zobowiązań osób fizycznych w ramach postępowania upadłościowego (art. 369 ust. 1a Prawa upadłościowego)*. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Kaliński, J. (1995). *Gospodarka Polski w latach 1944–1989*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kojder, A. (2010). Wykluczenie prawne jako fakt społeczny. W: A. Turska (red.), *Prawo i wykluczenie. Studium empiryczne* (s. 11–30). Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck.
- Kwiatkowska, A. (2017). Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki. W: P. Lula, T. Rojek (red.), *Knowledge – Economy – Society. Contemporary Aspects of Economic Transformations*. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
- Reczuch, A. (2013). Wykluczenie finansowe osób starszych. W: J. Osiński, M. Pachocka (red.), *Zmieniający się świat. Perspektywa demograficzna, społeczna i gospodarcza* (s. 499–508). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Sidor, M. (2011). Rynek kredytowy w Polsce w warunkach integracji europejskich rynków. *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 89, 83–95.

- Solarz, M. (2011). Wybrane działania zaradcze podejmowane przez państwo w zakresie walki z wykluczeniem finansowym. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 167: *Finanse publiczne*, 411–422.
- Uścińska, G. (2023). *Sytuacja materialna seniorów w Polsce*. Warszawa: Ministerstwo Edukacji i Nauki.
- Zakład Ubezpieczeń Społecznych. (2023). *Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez ZUS po waloryzacji w marcu 2023 roku*. Warszawa: Zakład Ubezpieczeń Społecznych.
- Zakład Ubezpieczeń Społecznych. (2024). *Pracujący emeryci – XII 2023*. Warszawa: Zakład Ubezpieczeń Społecznych.

Netografia

- Centralny Ośrodek Informacji Gospodarczej. (b.d.). [Dane dotyczące upadłości]. Pobrano z <https://www.coig.com.pl/> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (b.d.). [Dane na temat wysokości emerytur]. Pobrano z <https://stat.gov.pl> (10.03.2023).
- Główny Urząd Statystyczny. (2015). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2015 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoleczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2015-r-,14,3.html> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (2017). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2017 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoleczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2017-r-,14,5.html> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (2019). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2019 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoleczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2019-roku,14,7.html> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (2021). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2021 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoleczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2021-roku,14,9.html> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (2022). *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2022 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/osoby-starsze/osoby-starsze/sytuacja-osob-starszych-w-polsce-w-2022-roku,2,5.html> (1.03.2025).
- Główny Urząd Statystyczny. (2023). *Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2023 roku*. Pobrano z <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoleczna/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-polsce-w-2023-roku,14,11.html> (1.03.2025).

- InfoMonitor BIG SA. (2023). *InfoDług*. Pobrano z <https://media.big.pl/publikacje> (7.02.2025).
- Krajowy Rejestr Długów. (2023). *Długi na emeryturze: seniorzy zalegają prawie 6 miliardów złotych*. Pobrano z <https://krd.pl/centrum-prasowe/informacje-prasowe/dlugi-na-emeryturze-seniorzy-zalegaja-prawie-6-miliardow-zlotych> (1.03.2025).
- Kurowski, P. (2023). *Informacja o poziomie i strukturze minimum egzystencji w 2022 r.* Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. Pobrano z <https://www.ipiss.com.pl/wp-content/uploads/2023/04/ME-srednioroczne-2022-30-03-2023.pdf> (7.02.2025).
- World Bank Data. (2023). Pobrano z <https://data.worldbank.org/> (1.03.2025).
- Zakład Ubezpieczeń Społecznych. (2025). *Struktura wysokości emerytur i rent*. Pobrano z <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/statystyka/opracowania-tematyczne/struktura-wysokosci-emerytur-i-rent> (1.03.2025).